

ОСОБЛИВОСТІ ВІЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

FEATURES OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN OLDER PRESCHOOL CHILDREN

Стаття висвітлює проблему агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку та особливостей її вияву, наведено поширені наукові думки щодо видів та причин агресивності у дошкільному віці. Розглянуто сутність таких понять як «агресивність», «агресивна поведінка», «дошкільний вік» а також основні причини, котрі впливають на підвищений рівень агресії дитини. Наведені результати емпіричного дослідження, котре було присвячене вивченню взаємозв'язку між особистісними особливостями та рівнем агресивної поведінки дитини 5-6 років. Було знайдено взаємозв'язок між видом прояву агресії та, безпосередньо, відповідною поведінкою дитини. Е статті достатньо повно описуються результати діагностики за графічними проєктивними методиками «Кактус», «Неіснуюча тварина», «Автопортрет» та «Малюнок групи». Методики «Автопортрет» та «Неіснуюча тварина» використовувалися для діагностики самопізнання та особливостей направленості агресії. За результатами проведення цих методик, під час обробки малюнків та бесіди з дітьми, було виявлено агресивне відношення до себе та оточуючих, соціальну тривожність та непряму агресивність. Також у статті висвітлені результати діагностики за графічною методикою «Кактус», яку у цьому дослідженні використовували для виявлення особливостей емоційної сфери дітей, виявлення агресії, її інтенсивності та спрямованості, і за результатами цієї методики було виявлено високий рівень тривожності, агресивність, боязливність та замкнутість. За результатами проведеного емпіричного дослідження було виявлено дітей із прямою (словесна образа у вічі, кидання іграшок у другого, копняки, поштовхи, тощо) та непрямою (зробити щось «нишком», підставити, підмовити іншого завдати шкоди, тощо) агресивністю. Водночас остання може проявлятися у вербальній формі – від скарг та агресивних фантазій. Розглянуто випадки, в яких діти демонструють пряму фізичну агресію (замахуються руками, ногами, б'ються, кусаються, плюються, кидають іграшки в іншого, тощо). В результаті дослідження було запропоновано звернути особливу увагу на проведення психокорекційної роботи психологів із дітьми старшого дошкільного віку щодо зниження виявів їхньої агресивності.

Ключові слова: агресивність; дитяча агресивність; старший дошкільний вік; вербальна агресія, фізична агресія.

The article highlights the problem of aggressive behavior of children of older preschool age and the peculiarities of its manifestation, the common scientific opinions on the types and causes of aggressiveness in preschool age are given. The essence of such concepts as "aggressiveness", "aggressive behavior", "preschool age" as well as the main reasons affecting the increased level of child aggression are considered. The results of an empirical study devoted to the study of the relationship between personal characteristics and the level of aggressive behavior of a 5-6-year-old child are given. A relationship was found between the type of manifestation of aggression and, directly, the corresponding behavior of the child. In the article, the results of diagnostics using the graphic projective methods "Cactus", "Non-existent animal", "Self-portrait" and "Group drawing" are sufficiently described. The "Self-Portrait" and "Non-Existent Animal" techniques were used to diagnose self-knowledge and specifics of the direction of aggression. According to the results of these methods, during the processing of drawings and conversations with children, an aggressive attitude towards oneself and others, social anxiety and indirect aggressiveness were revealed. The article also highlights the results of diagnostics using the graphic technique "Cactus", which was used in this study to identify the features of the emotional sphere of children, to identify aggression, its intensity and direction, and according to the results of this technique, a high level of anxiety, aggressiveness, timidity and withdrawal was revealed. According to the results of the conducted empirical research, children with direct (verbal insults, throwing toys at others, kicking, pushing, etc.) and indirect (doing something "on the sly", framing, inciting others to cause harm, etc.) aggressiveness were found. At the same time, the latter can be manifested in a verbal form – from complaints and aggressive fantasies. Cases were considered in which children demonstrate direct physical aggression (flailing their arms, legs, fighting, biting, spitting, throwing toys at others, etc.). As a result of the study, it was suggested to pay special attention to the psychocorrective work of psychologists with children of older preschool age to reduce their aggressiveness.

Key words: aggressiveness; children's aggressiveness; senior preschool age; verbal aggression, physical aggression.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.21>

Ляшенко О. А.

к. психол. н,
доцент кафедри теоретичної
та консультативної психології
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

Остапенко О. В.

магістр психології, практичний психолог
Інсайт GROUP (м. Харків)

У кожному віці є свої особливості його проживання, відмінні риси та характерні патерни поведінки. Дошкільний вік цікавий тим, що саме у ньому формується фундамент для майбутнього соціального життя особистості. Саме у дошкільному віці дитина починає вивчати та досліджувати світ з нової для неї позиції – позиції «Я». Пізнання цього світу дошкільником відбувається через насліду-

вання прикладу дорослих, котрі найчастіше взаємодіють із дитиною. Також у цей віковий період відбувається прощупування дитиною особистих кордонів іншого, а також формування своїх кордонів, а разом з ними й ціннісні орієнтації, соціальні норми й правила функціонування у соціумі. Тож від того на скільки успішно дитина пройде свій дошкільний вік (у комунікативній, соціальній та емоційній

сфері), від цього і буде залежати те, як швидко особистість зможе адаптуватися до нової соціальної ролі – школяра.

Уміння налагоджувати контакти з однолітками, вирішувати конфлікти, справлятися з труднощами у навчанні – показник рівня сформованості емоційно-вольової та соціально-комунікативної сфер дитини. У цьому плані є важливим створення для дітей сприятливих умов поступового переходу в нову соціальну роль – школяра, особливо для дітей із труднощами у поведінці, у тому числі й для дітей з проявами агресивної поведінки. Позитивне відношення до нового соціального статусу «Я-школяр» формується у старших дошкільників шляхом розвитку в них позитивних установок у спілкуванні, комунікативної, емоційно-вольової та соціальної сфер. Актуальність дослідження даної теми зумовлена ще й тим, що з дитячою агресивністю стикаються безліч батьків, а також опікуни, вихователі та вчителі.

Дитяча агресивність є чи не найбільш актуальним запитом батьків до дитячого психолога. На думку психологів (Л.І. Божович, В.М. Холмогорова, В. У. Кузьменко), дошкільний вік є важливим для формування і закріплення різних поведінкових патернів. У цьому періоді виникають певні передумови, які впливають на частоту вияву агресивності дітей, яка ще знаходиться на початковій стадії свого становлення та, за умови вчасного виявлення та цілеспрямованих заходів, може бути ефективно відкоректована [3].

У сучасній психології проблему агресивності висвітлюють праці О.Б. Бовтя [2], О.О. Мізерної[9], О.Я. Фотуйми [12], які вважали, що агресивна людина поєднує та інтегрує у собі внутрішні та зовнішні впливи. В свою чергу, зарубіжні науковці (А. Бандура, Р. Уолтерс, Г. Паренс, Дж. Паттерсон, М. Раттер) [14] зосереджували увагу на пошуку окремих патернів прояву агресії. Слід відзначити, що питання агресивної поведінки у старшому дошкільному віці наразі, на нашу думку, є недостатньо вивченим та освітленим серед вітчизняних наукових діячів в області психології. До цього часу у науковій літературі існує декілька термінологічних визначень поняття «агресія». Так, у «Великому психологічному словнику» [10] воно визначається як гіпотетична сила, інстинкт або першопричина, яка є збудником ряду дій і почуттів. В. Зінченко, Б. Міщеракова описували агресію як деструктивну поведінку, що має мотив та суперечить соціально-прийнятним нормам людей у суспільстві та наносить шкоду об'єктам нападів [4]. Схожої думки дотримуються М. Кордуелл та Н. Губін. Перший розглядав агресію як певну дію чи послідовність дій, основною метою яких являється нанесення фізичної шкоди. Останній же притримується поглядів, що агресія

(як поведінка) орієнтована на умисне заподіяння шкоди об'єктам, будь то люди чи тварини [8]. А от І. Кондаков вважав, що в агресивній поведінці закладений механізм відреагування на фізичний чи психологічний дискомфорт, стрес або фрустрацію. Також вчений стверджував, що агресивна поведінка може бути способом досягнення мети, а саме – підвищення власного статусу за рахунок самоствердження. Слід зауважити, що діапазон визначень агресивної поведінки у науковій літературі достатньо широкий [7]. Проаналізувавши думки наведених авторів, можемо прослідкувати спільну ідею про те, що агресія є соціально-неприйнятною поведінкою.

Відомо, що у стресовій ситуації людина діє типовим для неї способом, який закладається ще у її дитинстві. Виникнення конфліктних ситуацій у процесі спілкування дітей один з одним може призводити до того, що дитина, яка неадекватно реагує у такій ситуації, часто опиняється в ізоляції від колективу, що перешкоджає повноцінному розвитку її особистості. Неконтрольована поведінка дитини старшого дошкільного віку у майбутньому може перерости у поведінку з асоціальними тенденціями, а далі, на постійній основі, стійким патерном у дорослому житті. Своєчасне діагностування психологічного розвитку дітей, які виявляють ознаки агресивності у поведінці, необхідне з метою виявлення та попередження їхнього подальшого несприятливого розвитку через організацію для них необхідної психологічної корекції [13].

Однією з найбільш популярних у сучасній науковій літературі є класифікація дитячої агресивності за поведінковими ознаками (О. В. Хухлаєва, І. М. Первушина та О. Є. Хухлаєв), де автори виділяють активні форми агресії, які притаманні дітям 5–6 років: деструктивна агресивність; демонстративна агресивність; компенсаторна агресивність; захищаюча агресивність [11].

Деструктивна агресивність не несе у собі якусь мету чи причину. Сама по собі вона направлена на руйнування та завдання шкоди комусь або чомусь. Як приклад: хлопчик йшов по дорозі, зупинився й навмисно обідрав кущ, потім пішов далі. Демонстративна агресивність частіше несе у собі «театральний» характер та зумовлена бажанням об'єкта, котрий її виражає, бути цінним, важливим, впізнаваним, щоб на нього звернули увагу, тощо. Як приклад: «Я навмисно б'ю свою молодшу сестру, щоб батьки звернули на мене увагу (навіть якщо лають, але комунікують зі мною)». Компенсаторна агресивність спрямована на компенсацію агресивними діями почуття неповноцінності. Іншими словами: «Почуваю себе впевнено, коли обзиваю іншого». Захищаюча агресивність зосереджена на недовірі до оточуючого

світу. Дитина з захищаючою агресією не буде нападати перша – вона агресує, коли нападають на неї та захищає себе таким чином.

Спираючись на досліджену нами літературу стосовно вікової психології, дошкільного віку та особливостей агресивної поведінки, а також на малу кількість вітчизняних робіт по цій темі, метою нашої роботи стало вивчення та виявлення особливостей агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку, для досягнення якої було проведено психодіагностичне дослідження на базі центру дитячого розвитку м. Харкова. У діагностиці взяли участь 60 дітей старшого дошкільного віку (32 хлопчиків та 28 дівчат) та було використано наступні методи: методика малюнкової фрустрації С. Розенцвейга (дитячий варіант) [6], малюнкові методики «Кактус», «Неіснуюча тварина», «Автопортрет», анкетування батьків, бесіди з дітьми та спостереження за їхньою поведінкою.

Першою була використана методика малюнкової фрустрації С. Розенцвейга (дитячий варіант), який надавали індивідуально кожній дитині. Під час діагностики фіксувалися відповіді досліджуваних, інтонація їхнього голосу, паузи, труднощі у відповідях та інші поведінкові особливості.

З отриманих результатів ми змогли вивести, що найчастіше відповіді дошкільнят 5–6 років носять екстрапунітивний характер з фіксацією на самозахисті (в основному) або на перешкоді. Це може вказувати на тенденцію негативізму у відповідях дітей, що може сприйматися як агресія (особиста або безособова). Проаналізувавши показники вияву самостійності, було встановлено її невисокий рівень, що свідчить про недостатнє володіння дошкільниками вмінням самостійного усунення та подолання конфлікту. Також аналіз особливостей процедури проведення методики показав, що у відповідях на деякі ситуації, у дітей іноді виникали ті чи інші труднощі, наприклад:

- відмова від відповіді навіть після повторного пред'явлення;
- довга пауза перед відповіддю;
- відповідь з орієнтацією на реакцію дорослого;
- відповідь тільки з другого пред'явлення;
- відповідь, яка свідчить про нерозуміння дитиною сенсу ситуації, зображеної на картинці.

Найбільші труднощі, викликали дві ситуації: 1 («Останній шматок я віддала твому брату») і 13 («Цього разу я тебе спіймав»). Стереотипні відповіді дітей за методикою С. Розенцвейга дали підстави припустити, що вони надмірно навантажені чинником соціальних норм – діти залежать від умов виховання значно більше, ніж зазвичай вважається. Іншими словами, ми припускаємо, що у відповідях більшості дітей має місце соціальна бажаність, маскування їх справжніх мотиваційних тенденцій. У зв'язку з цим, для подальшого підкріплення результа-

тів дослідження за методикою С. Розенцвейга, у діагностиці агресивних тенденцій дітей, важливим стало дослідження впливу ситуацій, які провокують, актуалізують агресивність у дошкільнят (наприклад, гостра гра змагань) на відповіді дітей при проведенні даної методики. Ситуація програшу як ситуація реальної або уявної фрустрації значної потреби могла стати стимулом для актуалізації агресивних тенденцій, якщо вони сформувалися у дитини.

Також для діагностики особливостей агресивної поведінки ми використали графічні методики: «Кактус», «Неіснуюча тварина», «Автопортрет» та «Малюнок групи». Для діагностики самовідношення та дитячої агресивності ми використали методики «Автопортрет» та «Неіснуюча тварина», запропоновані. За результатами проведення цих методик, під час обробки малюнків та бесіди з дітьми, було виявлено агресивне відношення до себе та оточуючих, соціальну тривожність та непрямую агресивність. Наступною була графічна методика «Кактус» (М.А. Панфілова) [10], яку ми використали для виявлення емоційної сфери дітей, виявлення агресії, її інтенсивності та спрямованості. У результаті діагностики було виявлено показали високий рівень тривожності, агресивності, боязливості та замкнутість.

Методика «Малюнок групи» використовувався нами для діагностики міжособистісних стосунків дітей у групі, відношення до інших та показувала рівень залученості у спільну діяльність. Лише 23 дітей (38,4%) намалювали себе серед кола інших, 9 (15%) намалювали себе якнайдалі від всіх, 15 (25%) дітей намалювали лише себе та ще двох-трьох друзів та 13 (21,6%) дітей намалювали бійку та позначили себе у центрі. Це дає нам змогу побачити, що 15% дітей не відносять себе до групи та групової діяльності, що свідчить про обрану ними позицію аутсайдера у колективі, а 21,6% обрали позицію агресора, котра відтворилася на малюнках та назвах робіт (ось деякі приклади: «я на горі з людьми», «я король», «я непереможний», «я найсильніший»).

Підсумовуючи результати діагностики за вищерозглянутими методиками, анкетування батьків та індивідуальних бесід з дітьми, ми виявили серед наших досліджуваних 86,6% дітей зі значною вираженістю агресивної поведінки, з яких пряма (словесна образа у вічі, кидання іграшок у другого, копняки, поштовхи, тощо) становить 28,3%, а непрямая (зробити щось «нишком», підставити, підмовити іншого завдати шкоди, тощо) – 32,7%. Водночас остання може проявлятися у вербальній формі – від скарг та агресивних фантазій («Покличу Хагі Вагі та Сереноголового, вони заберуть тебе», «Зателефоную Бабусі Грені, вона тебе поб'є») до прямих образ («Тупіца», «Дурень»). А також 25,6% дітей демонструють

пряму фізичну агресію (замахуються руками, ногами, б'ються, кусаються, плюються, кидають іграшки в іншого, тощо) (рис. 1).

Щодо взаємозв'язку особливостей дитини та типу агресивної поведінки, аналізуючи результати проведеної діагностики та спостерегаючи за поведінкою дітей, ми помітили, що схильні до прояву вербальної агресії діти відрізняються тривожністю, сумнівами та невпевненістю у собі (28,3%) (рис. 2). Для них характерний постійний внутрішньоособистісний конфлікт, який спричиняє стан напруги і збудження, навіть слабкі тригери легко викликають у них спалахи роздратування, гніву і страху. При цьому вони

не вміють контролювати сплески своїх емоційних станів та почуття, частіше виражають їх в агресивних вербальних формах.

У той же час діти, схильні до прояву непрямой агресії, характеризуються імпульсивністю, слабким самоконтролем та низькою усвідомленістю своїх дій (32,7%). Вони рідко замислюються над причинами своїх вчинків і не передбачають їхніх наслідків. Непрямий характер агресії є наслідком двоїстості їхньої натури: з одного боку, їм властиві сміливість, рішучість, схильність до ризику та суспільного визнання, з іншого – м'якість, поступливість, залежність. Діти, котрим притаманні такі риси дуже погано сприймають критику

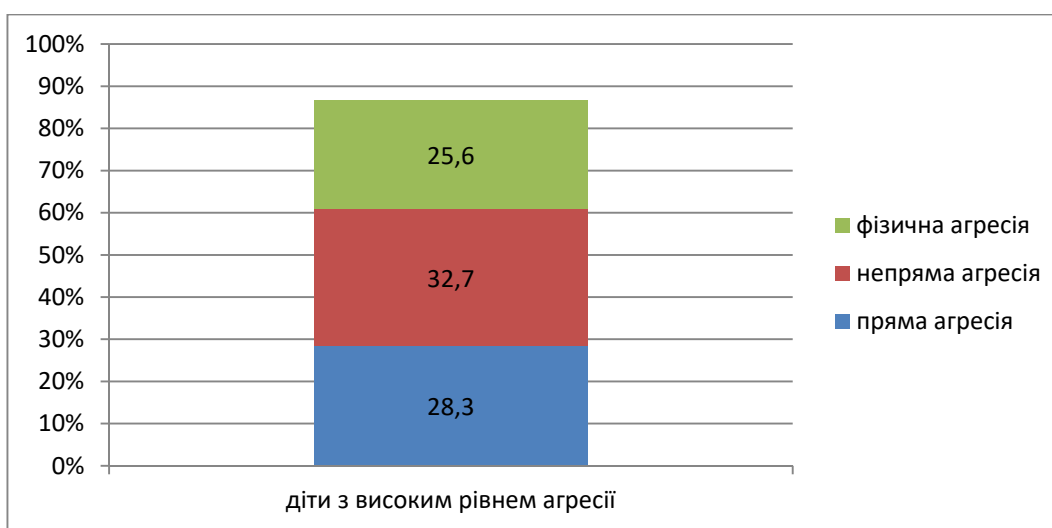

Рис. 1. Кількісні показники вияву різних форм агресії у дітей дошкільного віку

Рис. 2. Кількісні показники вияву особливостей агресивної поведінки

й зауваження на свою адресу, тому люди, які їх критикують, викликають у них почуття роздратування, образи та підозрливості.

У деяких дітей (25,6%) були зафіксовані випадки фізичної агресії – як непрямой (руйнування продуктів діяльності іншого, поломка чужих іграшок тощо), так і прямої (діти били однолітків руками, ногами, іграшками, кусалися тощо). Це активні, діяльні та цілеспрямовані діти, що відрізняються рішучістю та схильністю до ризику. Їхня товариськість, розкутість, впевненість у собі поєднуються з честолюбством і прагненням до суспільного визнання. Зазвичай це підкріплюється хорошими лідерськими якостями, вмінням згуртувати однолітків, правильно розподілити з-поміж них групові ролі. У той же час вони люблять демонструвати свою силу та владу, домінувати над іншими людьми та виявляти садистські тенденції.

Ці діти відрізняються малою розсудливістю та стриманістю, поганим самоконтролем. Вони постійно прагнуть відчувати гострі відчуття, а за відсутності таких починають нудьгувати, оскільки потребують постійної стимуляції. Такі діти діють імпульсивно і непродумано, часто не дістають уроків зі свого негативного досвіду, тому ї роблять одні й самі помилки.

Спостерегаючи за обраним способом виходу із конфліктної ситуації та з того, як дитина ставиться до однолітків у взаємодії, нам вдалося виявити найбільш суттєві відмінності між агресивними та неагресивними дітьми. При вирішенні конфліктних ситуацій, зображених на картинках (наприклад, хтось бере чужу іграшку, або руйнує будівництво інших, або ламає іграшку), на питання: «що б ти зробив на місці скривдженої дитини?», практично всі агресивні діти дають відповіді на кшталт: «Дам ногою в живіт», «Схоплю і посаджу в клітку», «Уб'ю» та ін. Менша кількість (13,4%) відповідали: «Піду грати в іншу гру», «Заплачу», «Поскаржусь дорослому».

Отримані дані дають підставу вважати, що головними відмінностями агресивних дітей є їхнє ставлення до однолітків; низька самооцінка; непевненість у собі; та вплив соціуму.

Для таких дітей інші однолітки виступають як противники, конкуренти, як перешкода, котру треба усунути. У той самий час в окремих дітей спостерегаються агресивні дії, які не мають будь-якої мети і спрямовані виключно на заподіяння шкоди іншим дітям, а собі – задоволення. У таких дітей агресія виступає у своїй ролі як самоціль.

У цілому результати діагностики показали, що тестові засоби виявлення дітей із агресивними тенденціями вимагають доповнення іншими методами дослідження дитини: бесідою, спостереженням, анкетуванням батьків, що припускають вивчення соціально-комунікативної сфери дитини. Тому додатково були

використані такі методики: тест «Опитувальник оцінювання рівня тривожності та схильності до неврозу» (А. Захаров), Анкета «Визначення рівня агресивності у дошкільника» (Лаврентьева Г.П., Титаренко Т.М.) та «Анкета для батьків» (Байер О.М.), додатково збиралися анамнестичні дані по кожній дитині [1].

Якісний аналіз анкет та опитувальника проводився за наступними блоками питань:

- загальні відомості про сім'ю (склад, вік, рівень освіти професія членів сім'ї, соціально-економічний статус сім'ї);

- історія розвитку;

- стан здоров'я батьків та дитини;

- взаємини дитини з дорослими та однолітками;

- особливості розвитку (поведінка, самообслуговування, спілкування, моторика, мова, увагу, розвиток здібностей, емоції).

Роблячи висновок за результатами всіх проведених методів дігностики рівня агресивності дітей, можна зробити висновок, що у 52 дітей (86,6%) виявлено високий рівень агресивної поведінки. У 8 (13,3%) дітей – середній рівень. Низький рівень агресивності у дітей не було виявлено.

Діти з високим рівнем агресії у поведінці під час проведення методик відчували дискомфорт, у деяких був сором, були тенденції до відчуження і опозиції, відчували труднощі при прагненні розкритися перед іншими, агресивні, тривожні.

Аналізуючи отримані результати за всіма методиками, можна сказати, що для дітей старшого дошкільного віку характерний відкритий вираз агресії. Про відкрити вираженість агресії свідчать і результати, отримані за методикою діагностики фрустраційних реакцій С. Розенцвейга (екстрапунтивні реакції є найбільш типовими для відповідей дошкільнят). Також ми виявили, що агресія у дошкільнят має переважно захисний характер.

Результати роботи, проведені з батьками, свідчать про те, що формування особистості агресивних дітей протікає під впливом цілого ряду несприятливих факторів розвитку.

У ході дослідження було проведено ґрунтовний аналіз поведінкових та психологічних особливостей дітей старшого дошкільного віку. Агресивність властива кожній людині, в тій чи іншій мірі, і впливає на її розвиток, психологічне самопочуття та на відносини індивіда із соціумом. А те, як людина виражає цю агресію – виявляє успішність цього самого розвитку. Якщо людина на стреси та ситуації фрустрацій реагує адекватно та у соціально-прийнятній формі (має конструктивну спрямованість), то можна говорити про нормо-типовий психологічний розвиток. Якщо ж навпаки, агресія приймає деструктивні тенденції, це свідчить про порушення розвитку людини. Прояв агресивності

в дитячому віці є однією з найчастіших проблем цього періоду життя. Аналізуючи чинники формування дитячої агресивності, які найчастіше виділяють практичні психологи та теоретики, ми виділимо основні:

- особливості сімейного виховання;
- негативні зміни в соціальній ситуації розвитку та особливості мікросоціальних контактів всередині сімейної системи;
- інформаційний фон, транслуючий небезпечні форми поведінки;
- зразки агресивної поведінки з боку батьків, родичів, однолітків;
- рівень емоційної напруги та фрустрації.

Однак очевидно, що всі ці фактори викликають агресивну поведінку далеко не у всіх дітей, а лише у певної частини. В одній і тій же сім'ї у подібних умовах виховання виростають різні за рівнем агресивності діти. Якщо агресивність, що проявляється у дитинстві, вчасно не скоректувати, вона залишиться стійкою рисою та буде з людиною протягом подальшого її життя. Діти, схильні до насильства, суттєво відрізняються від своїх миролюбних однолітків не лише за зовнішньою поведінкою, а й за своїми психологічними характеристиками.

Агресивність дошкільнят набуває різноманітних форм. Це може бути образа однолітка, бійка через привабливу іграшку або провідне місце у грі. Прояви агресивності частіше спостерігаються у ситуаціях захисту своїх інтересів та відстоювання своєї думки, інколи агресія використовується як засіб досягнення певної мети. В результаті максимальне задоволення діти отримують при отриманні бажаного результату – чи то увага однолітків, чи бажана іграшка, після чого агресивні дії припиняються.

Оскільки агресивність – це, частіше за все, свідомо запланований цілісний поведінковий акт, його (не)вчинення вимагає від індивіда розвинених механізмів регуляції. До них відносять пізнавальні механізми, механізми саморегуляції, зокрема розвинену емоційно-вольову сферу, мотиваційну, нарешті, самосвідомість, що включає Я-концепцію і самооцінку.

Результати нашої роботи дають змогу сказати, що серед наших досліджуваних 86,6% дітей виявилась із значною вираженістю агресивної поведінки. Діти з притаманно їм агресивною поведінкою не рідко відрізняються від неагресивних тим, що рідко замислюються над причинами своїх вчинків і не передбачають їхніх наслідків. Ці діти відрізняються малою розсудливістю та стриманістю, поганим самоконтролем. Для таких дітей часто характерний постійний внутрішньоособистісний конфлікт, який спричиняє стан напруги і збудження. Агресивність – це, частіше за все, свідомо запланований цілісний поведінковий акт, його (не)вчинення вимагає від індивіда розвинених механізмів регуляції. До них відносять пізнавальні меха-

нізми, механізми саморегуляції, зокрема розвинену емоційно-вольову сферу, мотиваційну, нарешті, самосвідомість, що включає Я-концепцію і самооцінку. Результати нашої діагностики також показали, що тестові засоби виявлення дітей із агресивними тенденціями вимагають доповнення іншими методами дослідження дитини: бесідою, спостереженням, анкетуванням батьків, що припускають вивчення соціально-комунікативної сфери дитини. Діти з високим рівнем агресії у поведінці під час проведення методик відчували дискомфорт, у деяких був сором, були тенденції до відчуження і опозиції, відчували труднощі при прагненні розкритися перед іншими, агресивні, тривожні.

Спираючись на наше дослідження та проаналізовану тематичну літературу, проведену психодіагностичну роботу, можна з впевненістю сказати, що у дошкільному віці дуже важливу роль грає розвиток емоційно-вольової сфери. На гармонійний розвиток не тільки цієї сфери, а й на всю особистість в цілому, окрім генетичних факторів, впливають також соціальні та індивідуальні. Серед соціальних факторів можна виявити взаємовідносини з дорослими та однолітками. Саме від батьків дитина отримує первинну модель соціуму, від батьків вбирає моделі поведінки та приклади соціальних відносин, що і формують особистість у подальшому її розвитку. Також на форму прояву агресивності та її інтенсивність впливають й індивідуальні особливості дитини, такі як: занижена чи завищена самооцінка, підвищений рівень тривожності, надмірна активність, недостатній розвиток когнітивних навичок, вищих психічних функцій. Але, якщо своєчасно звернути увагу на особливості емоційно-вольової сфери дитини, на особливості проявів нею емоційних станів та своєчасно надати дитині необхідні корекційно-розвиткові заняття – можливо привести агресивність дитини на меншу інтенсивність та більшу адекватність. Тож тема агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку не тільки потребує більш глибокого та детального вивчення, та подальшої роботи у напрямку корекції агресивної поведінки дітей 5–6 років, що і стане предметом наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Байєр О. М. Розвиток саморегуляції старших дошкільників у взаємодії з однолітками і дорослими : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2008. 21 с.
2. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.07.00 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2001. 18 с.
3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психологическое исследование. М. : Просвещение, 1968. 464 с.

4. Большой психологический словарь / за ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. М. : Прайм-Еврознак, 2003. 672 с.
5. Гуткина Н. И. Новая программа развития детей старшего дошкольного возраста и подготовке их к школе. *Психолог в детском саду*. 2007. № 4. С. 47–65.
6. Данилова Е. Е. Детский тест «рисуночной фрустрации» С. Розенцвейга. Практическое руководство. М., 1997. 102 с.
7. Кондаков И. М. Психология. Иллюстрированный словарь. Спб. : Прайм – ЕВРОЗНАК, 2007. 783 с.
8. Кордуэлл М. Психология. А–Я : Словарь-справочник. М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. 448 с.
9. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис. ... канд. психол. Наук : спеціальність 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія». К., 2005. 20 с.
10. Панфілова М. А. Ігротерапія спілкування: Тести та корекційні ігри. Практичний посібник для психологів, педагогів та батьків. Житомир, 2002. 160 с.
11. Хухлаева О. В., Хухлаев О. Е., Первушина И. М. Тропинка к своему Я. Как сохранить психологическое здоровье дошкольников. М. : Генезис, 2004. 175 с.
12. Фотуйма О. Я. Саморегуляція ситуативної агресивності у навчальнотренувальній та змагальній діяльності спортсмена : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Івано-Франківськ, 2004. 19 с.
13. Шевченко Н. Ф., Булгакова О. Ю., Ціник Я. Л. Особливості прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку. *Проблеми сучасної психології: науковий журнал*. 2021. № 2(21). С. 105–112.
14. Patterson G. R. The aggressive child: victim and architect of a coercive system. *Behavior modification and families*. N. Y., 1976. 210 p.